

مهرنامه‌ها و جایگاه آن در تاریخ اجتماعی

(با معرفی عقدنامه‌ای از دوره فتحعلی‌شاه قاجار)

زهره مؤمن‌فرد و سیده زهره غمی‌لویی

چکیده

هدف از معرفی این سند مهرنامه، مطالعه وضعیت زنان در دوره قاجار است. در این دوره همه مردم، چه سرشناس و ثروتمند چه رعیت و فقیر، همگی دارای عقدنامه بودند. در واقع نوشتن آنچه میان خانواده‌های دو طرف مورد توافق بود، در هر شهر و روستایی مرسوم بود. تنها تفاوت در این میان، نفیس بودن و کیفیت ظاهری عقدنامه‌ها و میزان مهریه‌ها و جزئیاتی از این موارد بود که در این سند به آن پرداخته شده است. سندی که در حال حاضر مشاهده می‌کنید در سال ۱۲۴۳ هجری قمری در عهد سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار نگارش یافته و بیانگر تمول و مکنت خانواده‌های طرفین در شهر شیراز جنت طراز است. این مقاله با روش کتابخانه‌ای مبتنی بر اسناد انجام شده است. یافته‌های تحقیق ارتباط بین شکل‌ها و سجع مهر با منزلت‌های اجتماعی و میزان صداقیه تعیین شده با طبقه اجتماعی زوجین را نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها

قاجاریه؛ زنان؛ اوضاع اجتماعی؛ شیراز.



مهرنامه‌ها و جایگاه آن در تاریخ اجتماعی (با معرفی عقدنامه‌ای از دوره فتحعلی‌شاه قاجار)

زهره مومن فرد^۱ و سیده زهرا غمی لویی^۲

مقدمه

ازدواج از مهم‌ترین وقایع زندگی هر فرد در طول دوران حیات است که در هر جامعه از جوامع انسانی تابع شرایط، قوانین، عادات و آداب و رسوم خاصی است. البته در اثر تحولات اجتماعی، این آداب و رسوم نیز به کندی، متحول و دگرگون شده‌اند. آنچه از عقدنامه‌های این دوران مهم به نظر می‌رسد، علاوه بر زیباشناسی آرایه‌های مهرنامه‌ها، ارتباط آن با طبقات اجتماعی و تأثیر عوامل فرهنگی و اجتماعی بر آن است.

پیرو تحولات اجتماعی، ثبت و ضبط این واقعه مهم زندگی در شکل عقدنامه منعکس است. این اسناد (مهرنامه‌ها) با استفاده از تزئینات هنری مرسوم در زمان قاجار (تذهیب، رنگ‌آمیزی، خطوط به کار رفته، جدول‌بندی‌های رنگین و غیره)، بسیار زیبا و چشم‌نواز به نظر می‌رسند. در عقدنامه‌های دوره قاجار می‌توان نکات تاریخی مهمی را مشخص کرد که از آن جمله بررسی وضعیت زندگی طبقات اجتماعی و مطالعات مربوط به وضعیت زنان در این دوره است. بعد از بررسی اسناد، آنچه می‌توان نتیجه گرفت این است که زنان در دوره ساسانیان و هخامنشیان از منزلت و قدرت بهتری نسبت به دوره قاجار برخوردار بوده‌اند. برخی از عقدنامه‌های دوره قاجار دارای شرایط ضمن عقد بوده‌اند، البته میزان شروط فرهنگی بیشتر از شروط اقتصادی بود. برای روشن شدن این مسئله، در این پژوهش یک عقدنامه از نظر ساختاری مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

۱. کارشناس بررسی اسناد و مدارک سازمان

اسناد و کتابخانه ملی ایران

zahramomenfard@yahoo.com

۲. کارشناس بررسی اسناد و مدارک

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

nazy_1968@yahoo.com



نگاهی گذرا به ساختار سندشناسی عقدنامه‌ها:

عقدنامه‌ها از همان آغاز ساختاری مشخص داشته‌اند که آن‌ها را از سایر انواع اسناد متمایز می‌کند. غالباً در اسناد عقدنامه عبارت «هوالمولف بین القلوب» به‌عنوان جایگزین بسمله استفاده می‌شود. در تحمیدیه، بسته به توانایی قلم کاتب و قدرت انشا و با بهره‌وری از زلال آیات قرآن کریم و روایات، موضوع سند معمولاً با چیره‌دستی و در قالب عبارات زیبا به خواننده سند، شناسانده می‌شود.

در دیباچه، احادیث نبوی زینت‌بخش عبارات کاتب سند عقدنامه شده و سپس مشخصات کامل زوج همراه با توصیفات ادبی و شرایط کامل آورده می‌شد. سپس صدق، اظهار صیغه نکاح دائم و تاریخ تحریر دیگر بخش‌های محتوایی عقدنامه‌ها بود. در پایان و بیشتر در حواشی عقدنامه مکانی برای امضای شاهدان در نظر گرفته می‌شد.

ارتباط بین شکل و سجع مهر با منزلت اجتماعی:

مهرهایی که شاهدان عقدنامه استفاده می‌کردند نشان‌دهنده مقام و منصب آن‌ها بود. مهرهای چهارگوش و دارای ابعاد بزرگتر به سران و صاحبان مقام‌های مملکتی اختصاص داشت. طبقه متوسط از مهرهای بیضی‌شکل بهره می‌گرفتند.

هم‌چنین انتخاب سجع مهرهای به‌کار رفته در عقدنامه‌ها و نیز نوع خط استفاده‌شده در مهر هم نمادهایی مناسب برای تشخیص مراتب و مقام یک خانواده به‌شمار می‌آمد. این اسناد تاریخی می‌توانند زمینه‌آشنایی بیشتر مردم را با فرهنگ و سنت‌های مردمان گذشته فراهم آورند. ظاهر عقدنامه هم یکی دیگر از نشانه‌هایی است که از روی آن می‌توان دریافت صاحب آن عقدنامه در چه مرتبه‌ای قرار داشته است. در همین دوران قاجار، اکثر عقدنامه‌ها به‌صورت تک‌برگی تهیه می‌شده است، اما گاهی اوقات عقدنامه‌هایی در قالب چند برگ و در یک مجلد نوشته شده‌اند. هرچه تزئینات عقدنامه بیشتر و ظاهر آن نفیس‌تر باشد، جایگاه بالاتر آن خانواده به‌ویژه عروس و داماد را یادآوری می‌کند، به‌همین دلیل در عقدنامه‌های مربوط به عامه مردم و اقشار ضعیف جامعه، ظرافت‌های هنری، چندان به چشم نمی‌آید.

ارتباط میزان صداقیه تعیین‌شده با طبقه اجتماعی زوجین:

نکته قابل‌توجه در این قباله‌ها، نوع مهریه‌های تعیین‌شده است که اغلب شامل یک جلد کلام‌الله مجید، مقداری پول رایج و طلاجات به همراه انتقال مالکیت منزل مسکونی یا زمین کشاورزی بوده است.

البته نسبت به طبقه مرفه، متوسط و فقیر جامعه، این صداقیه‌ها تغییر می‌یافت. به‌عنوان



مثال، قبالة‌ای متعلق به سال ۱۲۹۴ ه.ق. در دست است که میزان صداق در آن، براساس اموالی که در محیط پیرامون یک روستا بوده تعیین شد؛ مانند آب، زمین کشاورزی، گوسفند، ظروف مسی، منزل مسکونی، رختخواب، فرش و غیره^۱. و همچنین عقدنامه‌ای مربوط به شوال ۱۳۳۹ ه.ق. که متعلق به مهریه یک عروس از طبقه متوسط جامعه در عهد قاجار است^۲، به شرح یک جلد کلام‌الله مجید، آئینه یک جام، لاله یک زوج، لباس سه‌دست، یک عقیق پنج‌تن، یک شمایل مرتضی علی (علیه‌السلام) و صد تومان پول که بر ذمه زوج می‌باشد.

در صورتی که مهریه دختر یک کارگر یا باربر خیلی کمتر از آن می‌شد که در قراردادها می‌نوشتند؛ برای مثال مهریه یک دختر از طبقه ثروتمند، سه پارچه آبادی، یک کمر بند طلا، سکه‌های اشرفی تزئین شده، یک نیم‌تاج مرصع و غرق در جواهر و ده‌دست لباس و غیره بوده است.

مهریه یک زن در سندی مربوط به سال ۱۲۴۰ ق عبارت است از: هفت‌من مسینه‌آلات - هفت‌مقال طلای قرمز صیرفی‌پسند^۳ - یک کنیز حبشی به مبلغ ۲۰ تومان. کنیزان حبشی بردگانی سیاه‌چهره بودند که از دو طریق به ایران می‌آمده‌اند، یا حجاج ایرانی در موسم حج آن‌ها را از مکه خریداری کرده و از طریق شامات و عراق به ایران می‌آوردند و یا برده‌فروشان آن‌ها را از راه خلیج فارس به سواحل جنوبی کشور انتقال می‌داده‌اند. این بردگان به سه گروه بمبئی، نوبه‌ای و حبشی تقسیم می‌شده‌اند. تا اواخر قاجار استفاده از کنیزان حبشی و حضورشان در خانه و حتی همراه کردن یکی از آن‌ها با دختر (کنیز حبشی) به خانه بخت یا خرید آن‌ها توسط داماد و نگهداری در خانه برای خانواده‌های اشراف امری عادی بود. شاید برخی از افراد مسن این قبیل خاندان‌ها، چهره‌های این قبیل زنان را که در خانه و عمدتاً در مطبخ کار می‌کردند (کنیز مطبخی^۴) یا بچه‌داری بر عهده‌شان بود، به یاد داشته باشند.

معرفی عقدنامه و تزئینات آن:

عقدنامه حاضر، سندی است از اواخر سلطنت فتح‌علی شاه قاجار (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ق.) به شکل مستطیل در ابعاد ۱۲۹ سانتی‌متر طول و ۵۴ سانتی‌متر عرض که در ۲۳ سطر نگارش یافته^۵ و مورخ به سال ۱۲۴۳ قمری بوده و بیانگر تمول و مکت خانواده‌های عروس و داماد از ساکنان شهر گل و بلبل شیراز جنت‌طراز است.

خط این سند نستعلیق خوش تحریری است و در تزئین آن علاوه بر مرکب سیاه از رنگینه‌نویسی لاجورد و شنگرف برای برجسته نشان دادن نکات مهم هم بهره برده شده است. در طراحی کلی این سند با استفاده از جدول‌بندی، فضا سازی مناسبی برای محل استشهاد حاضرین جلسه عقد در نظر گرفته شده است و در تذهیب از طرح، نیم‌ترنج و سرلوح در جای اصلی و نیز در حاشیه از طرح گلدان و شکارگاه استفاده شده است.

1. www.roostayeghods.ir

2. www.asriran.com

۳. صراف‌پسند یعنی عیار شناخته شده.

۴. خبر آنلاین؛ صفحه نخست؛ وبلاگ

رسول جعفریان.

۵. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران،

۲۹۹۸۶/۹۹۹، تاریخ ۱۳۴۳ ق.



بازخوانی متن عقدنامه:

- ۱- هوالمؤلف بین القلوب
- ۲- بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين
- ۲- الحمد لله الذى جعل النكاح وسيلة لتكثير [لتكثير] نوع الانسان و ذريعه لدفع وساوس الشيطان و الصلوة
- ۴- والسلام على محمد وآله المعصومين الناهجين المنصوصين بنص القرآن و رحمة الله و برکاته و سلم تسليمًا كثيرًا
- ۵- شکوفه حمدی که نقاش فکرت عنوان صفحه را بر برگ زرین آن تزیین نماید و گلدسته شکری که مصوّر تصویر، عذار عذرای ورق را حمرا و رنگین سازد، سزاوار جمال جمیل حضرت ذوالجلال است و وحدانیت و فردانیت مختص ذات
- ۶- یکتای اوست که در کلام مجید می فرماید «قل هو الله احد»^۱ و خالصی که از همه اسباب و اغراض بی نیاز است «الله الصمد»^۲ و قادری بی همتا که نه زائیده و نه زاینده شده و نه زوجی و نه کفوی او راست که «لم یلد و لم یولد»^۳ «ولم
- ۷- یکن له کفوا احد»^۴ آفریننده [ای] که تمام موجودات را از کتم عدم به عرصه وجود آورده است؛ که «سبحان الذی خلق الأزواج کلّها ممّا ینبت الارض من انفسهم و ممّا لا یعلمون»^۵ صناعی که آب نیسان را به قدرت کامله در قعر دریا پرورانیده، لولوء
- ۸- شاهوار گردانده؛ که «منهما اللولو والمرجان»^۶ بدایع نگاری که به حکمت بالغه از قطره آب گندیده در رحم انسان صورتی دلپذیر و هیولائی بی نظیر به وجود می آورد که چشم عقل از آن حیران
- ۹- و وهم اوهام در آن سرگردانست «ثمّ خلقنا النطفه علقه فجعلنا العلقه مضغه فخلقنا المضغه عظاما فکسونا العظام لحما ثم انشانا خلقا فتبارک الله احسن الخالقین»^۷ «ز ابر افکند قطره ای [اسوی یم-ز صلب آورد.
- ۱۰- نطفه ای در شکم -از آن قطره لولوی لالا کند- وز آن صورتی سرو بالا کند- دهد نطفه را صورتی چون پری- که کردست بر آب صورتگری»^۸ -جلّ جلاله و عمّ نواله و عظم شانه
- ۱۱- و درود بی پایان و تسلیمات فراوان و تحیات از حدّ افزون برزیده عالم و برگزیده اولاد بنی آدم سیّد رسل و هادی سبل پیشوای انبیا و مقتدای اصفیاء محرم خلوت سرای
- ۱۲- «فکان قاب قوسین او ادنی»^۹ باعث ایجاد عالم و علت آفرینش آدم و انگشت مبارک را شریفترین خاتم، خاتم الانبیا و سیّد الاصفیاء علیه من الصلوة از کاه
- ۱۳- و من التحیات انماها محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم «بلغ العلی بکماله-

۱. سوره توحید: آیه ۱.
۲. سوره توحید: آیه ۲.
۳. سوره توحید: آیه ۳.
۴. سوره توحید: آیه ۴.
۵. سوره یس: آیه ۳۶.
۶. سوره الرحمن: آیه ۲۲.
۷. سوره مومنون: آیه ۱۴.
۸. قطعه شعری از سعدی.
۹. سوره نجم: آیه ۹.



کشف الدّجی بجماله - حسنت جميع خصاله - صلّوا عليه وآله»^۱ - و برآل اظهار واصحاب

اخيار او باد، خصوصا سيد اوصيا و وصی

۱۴- حبيب خدا مشرف به تشریف انما «ولیکم الله»^۲ امیر مومنان و امام متقیان غالب کل

غالب و مطلوب کل طالب اسدالله الغالب امیر المومنین علی بن ابی طالب

۱۵- علیه السلام؛ از آنجا که تفرقه مخصوص ذات یکتای خداوند و تجرّد شایسته ایزد یگانه

عاری از زن و تزویج؛ امر تزویج منتج بقای نسل آدم

۱۶- و مورث مهام عالم است. لهذا در زمانی که سعد اکبر از آن اکتساب آثار سعادت می نمود؛

عالی شان معلی مکان عزّت و سعادت نشان، شابّ المکرّم آقا محمد حسین خلف مرحوم

۱۷- آقا محمد علی تاجر شیرازی، بنا بر امثال فرمان مبارک «وانکحوالایاما منکم والصالحین

من عبادکم و امائکم و ان کانوا فقراء یغنهم الله من فضله والله واسع علیهم.....»^۳ و امثال

حدیث نبوی صلی الله علیه وآله

۱۸- النّکاح سنتی فمن رغب عن سنتی فلیس منّی^۴ - در فرخنده محفلی به عقد دوام ابدی

مطابق قانون شریعت محمدی صلی الله علیه و آله در آورد علیا حضرت حورا

۱۹- طینت اسوه المخدّرات الباکره البالغه الرّشیده باذنّها؛ هی المسمّات به بی بی فاطمه بنت

مرحوم مغفور آقا محمد هاشم شیرازی به صداق

۲۰- معین مبین قدره و عده مبلغ یکصد تومان تبریزی نقد اشرفی^۵ عددی یک مثقالی یک

تومانی و بیست مثقال طلا و یک جاریه حبشیّه

۲۱- که قیمت آن سی تومان بوده باشد و یک چهار یک تبریز ابریشم که به وقوع مناکحه

که در ذمّت زوج ماضی الوصف قرار و استقرار شرعی

۲۲- [پذیرفته] پذیرفته که به عنایت الله تعالی عند القدره والاستطاعه عند طلبها مهم

سازی ساخته و موقوف ندارد. اللهم الف بینهما و طیّب نسلهما

۲۳- و کثر اولادهما بمحمد وآله صلی الله علیه و علیهم اجمعین و کان ذلک فی لیله

الخمیس شهر جمادی الاول من شهر سنه ۱۲۴۳ من الهجرة النبویه المقدّسه .

سجلات

۱- بسم الله و الحمد لله - اقرّ الزّوجه الرّاعب الطابع بالنّکاح المبارک المعروف الشایع علی الصّدّاق

الذّی وقع علیه الوفاق حسبما رقم فيه شهادة و انا العبد ال...

- مهر بیضی با سجع «انّ الله مع الصّادقین»

- مهر چهار گوش با سجع^۷

- مهر چهار گوش با سجع^۸

۱. قطعه ای از سعدی علیه الرحمة

(دیباچه گلستان).

۲. سوره مائده: آیه ۵۵.

۳. سوره نور: آیه ۳۲.

۴. روایت از رسول الله، (میزان الحکمة

۲/۱۱۷۸).

۵. در این زمان سه نوع سکه وجود

داشته که دو سکه به نامهای اشرفی

و یک سکه به نام تومان بوده که

وزن استاندارد سکه تومان که هر

مثقال آن برابر است ۶۰۸۳/۴۱ گرم به

سند نزدیک تر بوده و ویژگی های آن

به این صورت است: این سکه معادل

۱۰۰۰۰ دینار است. روی سکه: تصویر

فتحعلی شاه سوار اسب و در سمت چپ

تصویر، نوشته السلطان بن السلطان

فتحعلی شاه قاجار دیده می شود. پشت

سکه: ضرب دارالسعادة زنجان. تاریخ

ضرب: ۱۲۳۶. محل ضرب: زنجان. وزن

استاندارد: ۶/۴ گرم. جنس سکه: طلا.

۶. برگرفته از آیه ۱۱۹ سوره توبه «یا

ایها الذین آمنوا تقوالله و کونوا مع

الصّادقین».

۷. سجع مهر روی جدول تذهیب

قرار گرفته است و ناخوانا است.

۸. سجع مهر روی جدول تذهیب

قرار گرفته است و ناخوانا است.



۲- عالی جناب فضائل مآب سلاله السّادات میرزا محب علی. مهر چهارگوش به سجع: «العبد المذنب محبعلی».

۳- عالی جناب قدسی آداب سلاله السّادات العظام میرزا محمد جعفر با سجع «میرزا محمد جعفر طباطبایی»

۴- عالی شان حاجی محمد حسن؛ اخوی زوج مهر بیضی با سجع «محمد حسن ابن محمدعلی



